

Ewelina Drzewiecka

<https://orcid.org/0000-0003-1201-7726>

Uniwersytet Jagielloński

Poeta Lutheranus? Casus Palingeniusa i jego poematu *Zodiacus vitae* (1536)*

Artykuł prezentuje *casus* łacińskiego poematu filozoficznego zatytułowanego *Zodiacus vitae*, wydanego po raz pierwszy w Wenecji w 1536 r. Choć w Włoszech dzieło zostało zapomniane i potępione, a kości jego autora – Marcella Palingenia Stellata (Palingeniusa) – spłonęły na stosie, utwór szybko zaczął cieszyć się dużym zainteresowaniem europejskich środowisk protestanckich, trwającym kilka stuleci. Paradoksalnie jednak autor *Zodiaku życia* nie był protestantem, a jego poemat bynajmniej nie propagował reformacyjnych treści. W artykule omówione zostaną passusy dzieła, które były sprzeczne z założeniami reformacji oraz antyklerykalne fragmenty, które chociaż zdawały się w nią wpisywać, nawiązywały w rzeczywistości do antyklerykalnej literatury humanistycznej.

The article discusses the case of Latin-language philosophical poem entitled *Zodiacus vitae*, which was first published in Venice in 1536. Although the work was condemned and forgotten in Italy and its author, Palingenius, posthumously burned at the stake, *Zodiacus* quickly won significant popularity in European Protestant circles that lasted several centuries – surprisingly so, given that Palingenius was not a Protestant and his poem did not advocate any Protestant causes. The article analyses passages from the poem that are in stark contrast to Reformation and those anticlerical passages, that – however

* Niniejszy tekst powstał dzięki kwerendzie przeprowadzonej w bibliotekach Rzymu, ufundowanej przez Fundację im. Lanckorońskich w 2017 r. Autorka składa Fundacji wyrazy wdzięczności. Ostateczna wersja artykułu ukazała się podczas pobierania stypendium doktorskiego ETIUDA 6, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (projekt o nr 2018/28/T/HS2/00343).

they seem to tie in with it – were inspired by the anticlerical literature of Italian humanism.

Słowa kluczowe: *Zodiacus vitae*, Marcello Palingenio Stellato, Marcin Luter, humanizm, reformacja

Key words: *Zodiacus vitae*, Marcello Palingenio Stellato, Martin Luther, humanism, Reformation

Można przypuszczać, że gdyby nie było reformacji, łaciński poemat filozoficzny pt. *Zodiacus vitae* Palingeniusa (1536) nigdy nie zaistniałby na szeroką skalę w czytelnym obiegu nowożytnej Europy. Zapomniany w kraju powstania, cieszył się jednak popularnością poza jego granicami, zwłaszcza tam, gdzie aktywnie rozwijał się ruch reformacyjny. Paradoksalnie jednak Marcello Palingenio Stellato (Palingenius) nie należał do grona jego zwolenników, a utwór, który napisał, bynajmniej nie propagował reformacyjnych treści. Nieprzypadkowo jednakże *Zodiacus vitae* wzbudzał duży entuzjazm środowisk protestanckich. W niniejszym artykule podjęta zostanie próba odpowiedzi na pytania, dlaczego tak się stało oraz czy Marcello Palingenio Stellato był istotnie luterańskim poetą.

Niepomyślnie potoczyły się losy *Zodiaku* w macierzystej Italii – potępienie i wpisanie utworu w 1558 r. na pierwszy, rękopiśmienny indeks ksiąg zakazanych nie przyczyniło się szczególnie do zapomnienia tekstu we Włoszech, trudno bowiem przeczyć fakt, że zanim dzieło się tam znalazło, nie oddziało prawie w ogóle na pisma ówczesnych autorów – wspomina o nim marginalnie zaledwie kilku pisarzy¹, co dowodzi, że poemat nie zaistniał na większą skalę w czytelnym obiegu włoskich środowisk humanistycznych². Lilio Gregorio Giraldi – współczesny Palingeniusowi poeta – pisze, że

¹ Należeli do nich m.in. Lilio Gregorio Giraldi, Antonio Musa Bussavola, Giulio Cesare Scaliger.

² Przyczyny tego zapomnienia można upatrywać w nieobecności Palingeniusa w uznanych kręgach humanistycznych (zob. B. Croce, *Lo „Zodiacus vitae” del Palingenio*, w: idem, *Poeti e scrittori del pieno e tardo Rinascimento*, t. 3, Bari 1952, s. 86) oraz w estetycznych aspektach dzieła, które nie wpisywało się w ówczesny kanon (zob. F. Bacchelli, *Appunti sulla fortuna basileese e francese dello „Zodiacus vitae” del Palingenio*, w: *Nuovi maestri e antichi testi: umanesimo e Rinascimento alle origini del pensiero moderno. Atti del Convegno internazionale di studi in onore di Cesare Vasoli, Mantova, 1–3 dicembre 2010*, a cura di S. Caroti, V. P. Compagni, Firenze 2012, s. 169).

bezbożność (*impietas*) była przyczyną pośmiertnej ekshumacji i spalenia na stosie kości autora *Zodiaku*³. Jego winą było również, jak informuje indeks ksiąg zakazanych, wiarołomstwo (*perfidia*), Stellato bowiem: „Nie wierzący w nic, w boskość Chrystusa, wiarołomca⁴ umarł w Cesenie” (tł. E.D.)⁵.

Imię poety znalazło się na indeksie obok Filipa Melanchtona i innych protestanckich pisarzy (heretyków *primae classis*), a epitet *lutheranus*, który je poprzedzał, wyraźnie wskazywał na związki poety z reformacją⁶. Do wysnucia takich podejrzeń mogła przyczynić się dedykacja dzieła władcy Ferrary, Herkulesowi II d'Este, oraz akademicki przydomek „Palingenius”, brzmiący po łacinie „Renatus”, który był, jak sądzono, ukłonem w stronę żony księcia – Renaty Francuskiej. Dwór księżnej, sympatyzującej ze środowiskiem reformacyjnym, nie tylko był otwarty dla innowierców (w jego progach znalazł gościnę młody Jan Kalwin), ale stał się ośrodkiem żywych dyskusji wyznaniowych włoskich kręgów filoprotestanckich⁷. Ta rzekoma przynależność poety do ferrarskiego dworu znalazła niejako potwierdzenie w źródłach: kalwiński teolog Abraham Scultetus pisał

³ „[–] nam et post eius mortem in eius cineres saevitum est ob impietatis crimen”, L. G. Giraldi, *Dialogi duo de poetis nostrorum temporum ad Illustrissimam Diam Renatam Ferrariae et Carnuti principem*, Florentiae 1551, Biblioteca Nazionale Centrale di Roma, sygn. 68. 14.A.23, s. 94–95.

⁴ Łacińskie słowo *perfidus* może oznaczać heretyka, zdrajcę, kogoś, kto odstąpił od wiary katolickiej; zob. *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. 7, z. 1 (52), Kraków 1992, s. 358. F. Bacchelli (idem, *Palingenio e Postel*, „Rinascimento”, 30, 1990, s. 310–311) sugeruje, że termin ten mógł zostać zaczerpnięty z pism św. Tomasza.

⁵ „Nihil credens neque divinitate Christi Cesenae perfidus mortuus est”, *Instructio nonnullae circa libros nominatim prohibitos in S. Indice*, Biblioteca Apostolica Vaticana, sygn. Vat. Lat. 6207, k. 232ver. Fragment ten cytuje F. Bacchelli (idem, *Palingenio e Postel*, s. 310).

⁶ Por. F. R. Lucarino, *Notationes ad Indicem, et post Indicem authorum, et librorum prohibitorum*, w: *Sacra theologia ac Sacrae Palatii Apostolici Magistro ac Episcopo Civitatis Plebis Tomus Tertius continet imitales Indicis Litteras*, Biblioteca Apostolica Vaticana, sygn. Barb. lat. 1558, s. 1284, 1286. Jak pokazują źródła, decyzje inkwizycji skazywały *Zodiak* na wykluczenie ze względu na niezgodność utworu z wiarą katolicką, skutek czego tekst pozostał na indeksie aż do 1900 r.; zob. M. Palumbo, *Manzoli, Pier Angelo (Marcello Palingenio Stellato)*, w: *Dizionario biografico degli Italiani*, t. 69, Roma 2007, s. 297–298. Warto zauważyć, że takim samym epitetem określano często Erazma z Rotterdamu; zob. S. Seidel Menchi, *Erasmus in Italia 1520–1580*, Torino 1987, s. 41–67.

⁷ G. Borgiani, *Marcello Palingenio Stellato e il suo poema, lo „Zodiacus vitae”*, Città di Castello 1912, s. 27–28, 41.

niemal wiek później (w 1620 r.) o obecności Palingeniusa na dworze d'Estów wraz z innymi „ewangelickimi przyjaciółmi”⁸. Powyższe przesłanki, potwierdzone popularnością dzieła w krajach objętych reformacją, przyczyniły się niewątpliwie do powstania wpływowej legendy biograficznej autora *Zodiaku*, stworzonej w XVIII w. przez padewskiego uczonego Jacopa Facciolatiego⁹. Legenda ta jednak w świetle współczesnych badań (opartych na dokumentach znalezionych w archiwach rzymskich i północnowłoskich oraz kilku autobiograficznych wzmiankach zawartych w dziele) nie znajduje potwierdzenia. Franco Bacchelli na ich podstawie sądzi, że Palingenius był wędrownym humanistą związanym z małymi, peryferyjnymi ośrodkami, marginalnymi wobec prężnych, humanistycznych centrów, do jakich należała Ferrara¹⁰. Stellato, jak sądzi boloński badacz, mógł pochodzić z Capui, wykształcić się w Rzymie i jako wędrowny humanista udać się na północ Italii, gdzie – jak sygnalizują źródła, które odnalazł uczony – został nauczycielem w Verrucchio i Forlì¹¹. Badania Bacchellogo, negujące przynależność poety do dworskiego kręgu Renaty Francuskiej, zaprzeczające tym samym jego filoprotestantckim upodobaniom, podążają za hipotezą, którą postawił wcześniej Benedetto Croce¹².

⁸ *Floruerunt in illius* [tzn. Renatae – E.D.] *aula M. Antonius Flaminius, Marcellus Palingenius, alii Evangelii amici*, w: A. Scultetus, *Annalium evangelii passim per Europam quinto decimo salutis partae seculo renovati decas prima et secunda ab anno 1516–36*, Heidelberg 1620, s. 148, 248; por. M. Palumbo, op. cit., s. 294. G. Borgiani sugeruje, że za sprawą dzieła Scultetusa utożsamiono później Palingeniusa z Markiem Antoniem Flaminim, zwracając uwagę na podobieństwo stylistyczne dzieł oraz losów (obaj zostali spaleni na stosie). O spaleniu Flaminia, który w rzeczywistości umarł śmiercią naturalną, wspominał Melanchton; zob. G. Borgiani, op. cit., s. 21–22.

⁹ Por. J. Facciolati, *Epistolae Latinae*, Patavii 1765, Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele III, sygn. V.F. 117 K 31, s. 164; zob. też U. Bednarz, J. Sokolski, *Wstęp*, w: Palingeniusz (Marcellus Palingenius Stellatus), *Zodiak życia*, tł. i oprac. U. Bednarz, wstęp U. Bednarz, J. Sokolski, Wrocław 2015, s. 6–8; E. Drzewiecka, *Palingeniusz „Zodiak życia”*, *Ks. III „Bliźnięta”*, „Symbolae philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae”, 28, 2018, 1, s. 121–122.

¹⁰ Zob. m.in. F. Bacchelli, *Note per un inquadramento biografico di Marcello Palingenio Stellato*, „Rinascimento”, 25, 1985, s. 275–292. O biografii Palingeniusa zob. też U. Bednarz, J. Sokolski, op. cit., s. 6–19.

¹¹ Zob. F. Bacchelli, *Un maestro di scuola napoletano a Forlì: Marcello Palingenio Stellato*, w: *Sculture di carta e alchimie di parole. Scienza e cultura nell'età moderna*, a cura di E. Casali, Bologna 2008, s. 19–28.

¹² Por. B. Croce, op. cit., s. 86; zob. też E. Drzewiecka, op. cit., s. 122.

Gdy w Italii dzieło niemal nie istniało w czytelnicy obieg, poza jej granicami zaczynało cieszyć się coraz większą popularnością, począwszy od swojej pierwszej zagranicznej edycji, która ukazała się w 1537 r. u protestanckiego wydawcy Roberta Wintera¹³ w Bazylei – mieście będącym liberalnym ośrodkiem reformacyjnym. Do 1559 r., kiedy pojawił się pierwszy drukowany indeks ksiąg zakazanych, w krajach protestanckich, gdzie cenzura Kościoła katolickiego już nie sięgała, *Zodiacus* doczekał się dziewięciu wydań¹⁴, tłumaczeń na język niemiecki i angielski, w Polsce zaś parafrazy, którą był *Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego* (1558) Mikołaja Reja¹⁵. Jednym z powodów tak entuzjastycznego przyjęcia poematu w środowiskach protestanckich mogły być zawarte w nim, głoszone z dużą pewnością i siłą, antyklerykalne oraz antykurialne poglądy Palingeniusa, które wydawały się być aktualne w świetle toczonych polemik wyznaniowych. Włoski humanista, usiłując jednak ustrzec siebie i swoje dzieło przed potępieniem przez Kościół katolicki, deklarował w liście dedykacyjnym:

Nigdy nie miałem zamiaru odwracać się od wiary katolickiej. Dlatego we wszystkim, co napisałem, kornie podporządkowuję się świętemu Kościołowi rzymskiemu i przyjmuję chętnie jego osąd, jak przystoi na chrześcijanina (tł. E.D.)¹⁶.

¹³ Winter zmodyfikował tytuł dzieła oraz wprowadził zmiany do listu dedykacyjnego. Wenecka edycja z 1536 r. *Zodiaku* była zatytułowana: *Zodiacus vitae pulcherrimum opus atque utilissimum, Marcelli Palingenii Stellati poetae ad illustrissimum Ferrariae duces Herculem secundum foeliciter incipit*. Począwszy od wydania bazylejskiego tytuł poematu brzmiał: Marcelli Palingenii Stellati [– –] *Zodiacus vitae: hoc est, De hominis vita, studio, ac moribus optime instituendis, Libri XII. Ad Illustrissimum Ferrariae Duces Herculem secundum* [– –]. *Cum indice* [– –]; szerzej na ten temat zob. G. Borgiani, op. cit., s. 76; F. Bacchelli, *Appunti sulla fortuna*, s. 172–173.

¹⁴ Por. G. Borgiani, op. cit., s. 89.

¹⁵ Zob. Z. Kniaziołucki, *Do genezy poematu Mikołaja Reja „Wizerunek Żywota Poczciwego Człowieka”*, „Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności”, seria 2, 29, 1908, s. 211–328; J. Pyszkowski, *Mikołaj Rej’s „Wizerunek” und dessen Verhältnis zum „Zodiacus vitae” des Marcellus Palingenius. Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde von der Philosophischen Fakultät der Universität Freiburg in der Schweiz*, Krakau 1901; A. Brückner, *Mikołaj Rej. Studium krytyczne*, Kraków 1905, s. 149–221; E. Drzewiecka, *Palingenio e Rej. Alcune osservazioni tra le affinità tra lo „Zodiacus vitae” e il „Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego”*, „Rassegna italiana di argomenti polacchi”, 6, 2015, s. 7–21.

¹⁶ „[– –] cum mea sit intentio a catholica fide nunquam declinare. Quocirca in omnibus, quae scripsi, Sanctae Romanae Ecclesiae me humiliter subiicio eiusque censuram, ut virum christianum decet, libenter accipio”. Począwszy

Osąd ten nie był, jak wiadomo, przychylny. Piętnowane w *Zodiaku* nieobyczajność, sprzedajność i hipokryzja duchowieństwa stanowić musiały główny – obok bezbożności – zarzut, jaki inkwizycyjna cenzura mogła postawić poecie. Znajduje to potwierdzenie w źródłach, jak bowiem informuje jezuita Francesco Palmio w liście z 1558 r., ciało Palingeniusa *post mortem* spłonęło na stosie wraz z innymi skomponowanymi przez niego „heretyckimi” książkami, ponieważ poeta źle mówił w swoim utworze o ludziach pobożnych¹⁷. Chociaż inwektywy zawarte w *Zodiaku* znakomicie wpisywały się w retorykę reformacyjną, to, jak słusznie zauważył F. Bacchelli, antyklerykalizm włoskiego humanisty bynajmniej nie miał podłoża reformacyjnego, a poglądy Marcina Lutra zostały potraktowane w dziele raczej z obojętnością¹⁸. Imię teologa zostało wspomniane w poemacie tylko w jednym fragmencie:

[– –] Lecz teraz wielki papież Klemens
Szykuje się do walki, by pokonać Lutra,
A więc trzyma i żywi hiszpańskie kohorty,
Bo nie chce go zwyciężyć w sporze i dyskusji,
Ale woli żelazem umocnić swą władzę¹⁹.
(ZZ X, 821–825)

od bazylejskiego wydania zmieniono w liście Palingeniusa m.in. „Santae Ecclesiae Romanae” na „Orthodoxae et Catholicae Ecclesiae” lub tylko „Orthodoxae Ecclesiae”; np. *Marcelli Palingenii Stellati poetae doctissimi, Zodiacus vitae* [– –], Basileae, apud Ludovicum König, 1621. Fragmenty dopisane przez wydawców były często zaznaczane kursywą, niekiedy dodawano do nich przypisy informujący o tym, że w pierwszej edycji ich nie było (np. *Zodiacus vitae, id est de hominis vita, studio ac moribus optime instituendis libri XII*, Rotterdam: I. Hoffhout 1722, Biblioteca Apostolica Vaticana sygn. R.G.Neolat.V.153), często jednak nie wyróżniano zmiany. Łacińskie cytaty z *Zodiaku życia* podają za: *Marcelli Palingenii „Zodiacus vitae”*, intro., ed. di F. Bacchelli, Bologna 2012 (dalej: ZV; wydanie to zostało oparte na pierwszej edycji poematu z 1536 r.), cytaty z polskiego przekładu zamieszczam za wydaniem: Palingeniusz (Marcellus Palingenius Stellatus), op. cit. (dalej: ZZ), fragmenty, w których polski przekład znacząco odbiega od weneckiego oryginału, podaję we własnym tłumaczeniu (E.D.).

¹⁷ List ten odnalazł w bolońskich archiwach F. Bacchelli; idem, *Palingenio e la crisi dell'aristotelismo*, w: *Sciences et religions. De Copernic à Galilée (1540–1610). Actes du Colloque*, Rome 1999, s. 357–374, s. 360. Słowa bolońskiego jezuitę sygnalizują, że Palingenius był autorem również innych, niezachowanych do dzisiaj dzieł.

¹⁸ Por. ibidem, s. 361.

¹⁹ „[– –] sed nunc summus parat arma sacerdos / Clemens Martinum cupiens abolere Lutherum, / atque ideo hispanas retinet nutritque cohortes; / non disceptando aut subtilibus argumentis vincere, sed ferro mavult sua iura tueri”, ZV X, 821–825.

Luter i Palingenius byli świadkami splendoru i potęgi Stolicy Apostolskiej, zbiurokratyzowanej, prężnej, otwartej na kapitalizm handlowy, stanowiącej kwitnące centrum kultury renesansu. Jej symbolem stały się pełne przepychu pałace kardynalskie i dwór papieski, wypełnione dziełami Bramantego, Rafaela i Michała Anioła²⁰. Pod tym zewnętrznym splendorem kryła się jednak zgnilizna obyczajów, obłuda i sprzedajność. Taki obraz Stolicy ujrzał Marcin Luter, przebywający tam w 1511 r. za pontyfikatu Juliusza II, w związku z wewnętrznymi kwestiami zakonu augustianów²¹; podobnie Palingenius, który przybył do Rzymu już za czasów Leona X, jak wynika z autobiograficznej wzmianki zawartej w *Zodiaku* (ZVXI, 846–851). Propagandowe hasło reformacji – „Babiloński Rzym”, utożsamiające Wieczne Miasto z Babilonem, miejscem wszelkiej rozwiązłości i siedliskiem wad moralnych, obrazowało stan tragicznej rzeczywistości zepsucia, przepychu i upadku Kościoła. To dalekie od ewangelicznego życie duchownych bywało jednak długo przed reformacją krytykowane i przyczyniło się do powstania wielu ruchów odnowy, nawołujących do powrotu do Ewangelii i podążania za Chrystusem. Na kartach historii przed Lutrem zapisali się inni reformatorzy: Pierre Valdès (1140–1207), John Wycliffe (ok. 1320–1384), Jan Hus (1369–1415) czy Girolamo Savonarola (1452–1498), którego ostre ataki na Kościół rzymski poprzedziły wystąpienie Marcina Lutra w 1517 r. Krytyka wad duchowieństwa pojawia się także w literaturze – literacki antyklerykalizm dostrzec można w twórczości trzech najwybitniejszych pisarzy włoskich XIII i XIV stulecia: Dantego, Petrarki, Boccaccia, ale również później – w humanistycznym piśmiennictwie włoskiego Quattro- i Cinquecenta²². Świadczy o tym powodzenie dzieł o tematyce antyklerykalnej takich autorów jak Leonardo Bruni, Poggio Bracciolini i Lorenzo Valla, których twórczość stała się w piętnastowiecznych Niemczech silnym bodźcem dla tamtejszego ruchu humanistycznego²³. Jego oddziaływanie na tych terenach zaczęło się

²⁰ Zob. H. Schilling, *Marcin Luter. Buntownik w czasach przelomu*, tł. J. Kałużny, współpr. M. Kałużna, Poznań 2017, s. 19–52.

²¹ Zob. L. Felici, *La Riforma protestante nell'Europa del Cinquecento*, Roma 2016, s. 15–44.

²² Szerzej zob. np. *Anticlericalism in Late Medieval and Early Modern Europe*, ed. P. Dykema, H. Oberman, Leiden 1994; O. Niccoli, *Rinascimento anticlericale: infamia, propaganda e satira in Italia tra Quattro e Cinquecento*, Roma–Bari 2005.

²³ Zob. R. Fubini, *Umanesimo e secularizzazione da Petrarca a Valla*, Roma 1990, s. 303–338.

stosunkowo wcześniej i odegrało istotną rolę w formowaniu intelektualnej i religijnej myśli reformacji, a także miało pewne znaczenie w wykształceniu i literackich upodobaniach Lutra²⁴. Podczas studiów na uniwersytetach w Erfurcie i Wittenberdze młody Luter niejednokrotnie spotykał się bowiem z dziełami twórców włoskiego Quattrocenta, które powszechnie krążyły w tym czasie w czytelnicy obieg Niemiec²⁵. W świetle pism wittenberskiego teologa na uwagę zasługują zwłaszcza dwaj często w nich cytowani – Lorenzo Valla i Battista Mantovano. Utwory tego ostatniego stały się istotnym źródłem inspiracji zarówno dla Lutra, jak i dla Palingeniusa. Cykl religijnych *Eklog* Mantovana, wydany po raz pierwszy w 1498 r., szybko zyskał olbrzymią popularność, a kolejne edycje (ich liczba po 1500 r. przekroczyła 550) pojawiły się w wielu miastach nowożytnej Europy, m.in. w Bonn, Brukseli, Paryżu, Lipsku czy Wittenberdze²⁶. Z poezją Mantovana Luter zetknął się prawdopodobnie bardzo wcześniej i, jak pokazują cytaty z jego późniejszych pism, czytał ją przez całe życie²⁷. Twórczość „chrześcijańskiego Marona”, jak zwykł mawiać o Mantovanie Erazm z Rotterdamu, wywarła wpływ również na dzieło Palingeniusa, co odzwierciedliło się zarówno w krytycznym ujęciu kwestii obyczajów duchowieństwa, jak również w naśladownictwie stylu karmelity²⁸.

²⁴ Zob. L. W. Spitz, *The Religious Renaissance of the German Humanists*, Cambridge 1963; H. Junghans, *Der junge Luther und die Humanisten*, Weimar 1984; W. Schwartz, *Studies in Luther's Attitude Towards Humanism*, „The Journal of Theological Studies”, 6, 1953, s. 66–76.

²⁵ Zob. L. W. Spitz, *Luther, Humanism and the Word*, „Lutheran Theological Seminary Bulletin (Pennsylvania)”, 65, 1985, s. 3–18.

²⁶ Por. F. Posset, „Heaven is on Sale”. *The Influence of Italian Humanist and Carmelite Baptist Mantuanus on Martin Luther*, „Carmelus”, 36, 1989, s. 136.

²⁷ Inspiracje utworami Mantovana pojawiają się w późnych dziełach Lutra, np. w traktacie *Wider das Bapstum zu Rom vom Teuffel gestift* (1545), w którym reformator cytuje *De calamitatibus temporum*; por. F. Posset, op. cit., s. 141; zob. też M. Watanabe, *Martin Luther's Relations with Italian Humanists. With Special Reference to Ioannes Baptista Mantuanus*, „Luther Jahrbuch”, 54, 1987, s. 23–47.

²⁸ F. Bacchelli, *Appunti sulla fortuna*, s. 169. Styl Mantuańczyka budził powszechny podziw, chociaż pojawiały się też głosy krytyczne, np. G. C. Scaligera (styl Mantovana określił on jako „zwiotczały, słaby, rozproszony, bez porządku, nierytmiczny, prostacki: nie bez talentu, ale bez aryzmu” [„mollis, languidus, fluxus, incompositus, sine numeris, plebeius: non sine ingnio, sed sine arte”, VI, 4]; G. C. Scaliger, *Poetics libri septem*, Heiderberg 1617, Biblioteca Nazionale Centrale di Roma, sygn. BIBL. Pagliara 267, s. 727; tł. E.D.). *Zodiak życia* i pisma karmelity zaczęły funkcjonować jako podręczniki w angielskich szkołach średnich

Tematyka pulsujących życiem, ironicznych, antyklerykalnych pasusów *Zodiaku*, pisanych żywiołowym, polemicznym językiem, który – jak zauważył Giuseppe Saitta – poza twórczością Giordana Bruna nie znalazł precedensów ani kontynuacji²⁹, nawiązuje do wcześniejszej literatury humanistycznej. Warto rozważyć to na kilku przykładach. Jednym z licznych, piętnowanych przez Palingeniusa grzechów duchowieństwa była rozwiązłość. Problem z celibatem, a raczej z lekceważeniem go, był powszechny na wszystkich szczeblach hierarchii kościelnej: wśród papieży i kardynałów, zwłaszcza zaś w zakonach. Autor *Zodiaku życia* wadę tę na kartach swego poematu krytykował kilkakrotnie. W jednym z dłuższych fragmentów z księgi IV, dorzucając do grzechu rozwiązłości hipokryzję, pazerność, lenistwo i obżarstwo, tonem pogardy napisał:

Podczas gdy pozyskują prawa i ubiory,
Liczą, że ogoloną głową sięgną nieba!
Brudem się otaczają, czystością się brzydzą,
Starają się gorliwie, by noc kryła grzechy,
Gdy pławią się w lenistwie, oddają obżarstwu³⁰.
(ZZ IV, 289–294)

Piętnowane w powyższym fragmencie grzechy duchownych były przedmiotem przygany o wiele wcześniej. Opowiastki na ten temat, wypowiedziane z dużym poczuciem humoru, przywołuje w *Dekameronie* Giovanni Boccaccio (np. w noweli *Wilk w owczarni*)³¹. W poemacie Palingeniusa dają się usłyszeć echa innej historii *Dekameronu*, w której Boccaccio tak napisał o obłudzie duchownych: „Filuci ci w długich i szerokich habitach chodzą, obliczom swoim sztuczną bladość przydadzą i głosem pokornym a cichym o pieniądze proszą, gromko natomiast i twardo obwiniają innych o występki,

w XVI i XVII w.; zob. F. Waston, *The Zodiacus vitae of Marcellus Palingeniu Stellatus. An Old School-book*, London 1908, s. 5, 11; I. Green, *Humanism and the Protestantism in Early Modern English Education*, b.m. 2009, s. 219–222.

²⁹ G. Saitta, *Il pensiero italiano nell'Umanesimo e nel Rinascimento*, t. 2: *Rinascimento*, Firenze 1961, s. 20.

³⁰ „[–] varias leges habitusque capessunt / insuetos, raso sperantes vertice coelum / insani fugiunt mundum, immundumque sequuntur; / et, cum se ventri dedant mollique quieti – / quae duo nequitiae sunt nutrimenta –, pudici / credantur? coecis condunt sua furta latebris / et satagunt nigram vitiis obtendere noctem”, *ZV IV*, 289–295.

³¹ Por. G. Boccaccio, *Dekameron*, t. 1, tł. E. Boyé, popr., uzup. i przedm. M. Brahmer, Warszawa 1975, s. 219–227 (III, 1).

które sami popełniają”³². Wady kleru piętnował również Poggio Bracciolini w niezwykle popularnym dialogu *Contra hypocritas* (1449) oraz Leonardo Bruni w polemicznym dziełku *Oratio in hypocritas* (ok. 1417). Bruni, opisując postawy trzech kłamców (w tym osoby duchownej), stwierdził, że hipokryzję można uprawiać w każdej szańce³³. Krytykę obłudnej rozwiązłości skrywanej pod pozorem świętobliwego życia w zakonie zawarł też w utworze *Matrimonii encomium* (1518) Erazm z Rotterdamu, zauważając, że „kto trwa w celibacie, nie czyni tego z innego powodu niż po to, żeby sobie żyć swobodniej” (tł. E.D.)³⁴. Nieco dalej zaś, w tym samym dziele, jeszcze dobitniej dodał, że „[będący w celibacie] chcą uchodzić za tych, którzy żyją we wstrzemięźliwości, podczas gdy pod pozorem czystości są jeszcze bardziej wyuzdani” (tł. E.D.)³⁵. „Książę humanistów” nie należał do gorliwych zwolenników celibatu, uznał nawet, że „nie ten przestrzega czystości, kto żyje w beżeństwie, lecz ten, kto w sposób czysty i zdrowy dba o dar małżeństwa” (tł. E.D.)³⁶. Podobne refleksje znaleźć można we wczesnych pismach Lutera. W *De votis monasticis* (1521) teolog rozważając ewangeliczne powołanie do życia w beżeństwie, nie tylko gorszył się wyuzdaniem tych, którzy składali śluby czystości, ale uznał ponadto ich hipokryzję, dodając z ironią, że posługują w kościołach i obiecują sobie sami aureole w niebie³⁷. Podobne przekonanie zna-

³² Ibidem, s. 331 (IV, 2). F. Bacchelli zauważa, że w tego typu argumentacji pobrzmiewają echa starej, ciągnącej już bowiem od XII w. polemiki księży z zakonnikami; zob. idem, *Scienza e filosofia nell'opera di Marcello Palingenio Stellato. Saggio di un'edizione critica e apparato delle fonti dello „Zodiacus vitae”*, t. 1–7, Firenze 1999, praca doktorska, Università degli studi di Firenze, tu t. 5, s. 63.

³³ Por. „Et vestium quidem genera ad hypocrim multa sunt”, L. Bruni, *Oratio in hypocritas*, w: idem, *Opere letterarie e politiche*, ed. P. Viti, Torino 1996, s. 318; zob. też L. G. Rosa, *Leonardo Bruni, L'„oratio in hypocritas” e i suoi difficili rapporti con Ambrogio Traversari*, „Quaderni di vita monastica”, 45, 1987, s. 89–111.

³⁴ „Qui perserverat in coelibatu non ob aliud nisi ut sibi liberius vivat”, *Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia*, ed. J. Clericus, Lugduni Batavorum 1703, vol. 1, 416 C.

³⁵ „[– –] magnificium castrationis praetexunt titulum, sub umbra castitationis turpius libidinantes”, ibidem, 419 D; zob. F. Bacchelli, *Scienza e filosofia*, t. 5, s. 63.

³⁶ „Praeterea non is sese castrat, qui vivit coelebs, sed qui caste, sancteque colit coniugii munus”, *Desiderii Erasmi Roterodeami Opera*, vol. 1, 419 D.

³⁷ Por. „omnium ignorantissimi sunt eius [i.e. castitatis – E.D.] usus, cum non nisi sibi ipsis coelibes sint, tantum clamoribus et murmuri in templis servientes et aureolas sibi ipsis in coelo promittentes”, M. Luther, *De votis monasticis*, w: *Luthers Werke in Auswahl*, Bd. 2: *Schriften von 1520–1524*, Berlin 1967, s. 203.

lażło się w kanonicznych tekstach reformacyjnych, takich jak *Obrona Wyznania augsburskiego*, gdzie postuluje się, by celibat całkowicie znieść, bo skalany jest hańbą, a żyjący w klasztorach mnisi wierzą, że prowadzą życie bardziej święte niż inni ludzie³⁸. Palingenius w pełnym inwektyw fragmencie księgi piątej *Zodiaku* (ZV V, 589–609), w którym nazwał kler i księży „grabieżcami, rozpustnikami, gorszycielami chłopców” (ZŻ V, 594), z ironią ostrzegał przed wpuszczeniem duchownych w progi swego domu („aby fałszywą dobrocią nie przyprawili rogów”; ZŻ V, 607–608) i, co więcej, nie cofnął się też przed bardziej obrazoburczymi stwierdzeniami, jak to zawarte w księdze dziewiątej, gdzie napisał, że zakonnicy z powodu rozwiązłości i popełnianych sprośności powinni zostać pozbawieni „tych części, które gospodarz ma zwyczaj obcinać czubatym kogutom” (ZŻ IX, 998–999). Nieco dalej dodał pogardliwie: „O wstydzie! Jakże Kościół znosić może wieprze, / Zajęte tylko żarciem, snem i swawolami?” (ZŻ IX, 1003–1004).

Takich porównań zwierzęcych jest w *Zodiaku życia* wiele – Palingenius nazywa duchownych „podstępnyimi lisami” („vulpes dolosae”; ZV V, 606), „wilkami w owczej skórce” („agnorum sub pelle lupi”; ZV V, 591)³⁹ czy „osłami na dwóch nogach” („aselli bipedes”; ZV I, 163)⁴⁰. Podobne określenia, zaczerpnięte z Biblii i utworów antycznych, znaleźć można w satyrach, wczesnonowożytnych paszkwilach⁴¹ i polemicznych pismach humanistycznych – dzięki nim porównania tego typu upowszechniły się i były wykorzystywane w polemikach reformacji z Kościołem katolickim. Powielane na szeroką skalę druki ulotne przedstawiały lub opisywały wizerunki duchownych ukazujących w zwierzęcej postaci (wilków, świń, drapieżnych ptaków, osłów).

³⁸ Por. F. Melanchton, *Obrona Wyznania augsburskiego*, tł. W. Niemczyk, w: *Księgi wyznaniowe Kościoła luterńskiego*, Bielsko-Biała 2011, s. 287, 356.

³⁹ Por. Mt 7, 15; J 21, 16; Dante, *Paradiso* XXVII, 55; L. Bruni, op. cit., s. 308.

⁴⁰ Por. ZV I, 163; ZV VIII, 695; ZV IX, 586. Ten obrazowy zwrot, będący synonimem głupoty, który stosował w *Satyrach* Juwenalis, a następnie św. Hieronim w listach, wykorzystywany był chętnie przez humanistów Quattrocenta. Znaleźć go można m.in. w listach Piccolominiego (idem, *Somnium de fortuna*, w: *Der Briefwechsel des Enea Silvius Piccolomini*, hrsg. R. von Wolkan, Wien 1909 [Fontes Rerum Austriacarum, I, 2], s. 343) czy u Valli (idem, *O rzekomej, sfałszowanej donacji Konstantyna*, tł. K. Kokoszkiewicz, przedm. H. Manikowska, Warszawa 2015, s. 162–163).

⁴¹ Zob. A. Reynolds, *Cardinal Oliviero Carafa and the Early Modern Cinquecento Tradition of the Feast of Pasquino*, „Humanistica Louvaniensia”, 34, 1985, s. 178–208.

Stellato, stosując tego typu porównania, ostrze krytyki wymierzył również w papieża. W księdze piątej poematu (ZV V, 23–31) przywołał starożytny topos świata-teatru, w którym życie jest niczym przedstawienie – farsa, ludzie zaś to aktorzy, wzbudzający śmiech bogów swym dumnym zachowaniem i pożądaniem zaszczytów:

Jakże muszą się bawić, gdy widzą puchacza
 W koronie, z berłem w dłoni, zasiadającego
 Wśród wyrazów szacunku na wysokim tronie,
 Gardzącymi wszystkimi, jakby byli ludzie
 Jak bydło bez rozumu. On chce być ich panem,
 Którego się z szacunku całuje po stopach?⁴²
 (ZŻ V, 32–37)

Włoska literatura humanistyczna nie była pozbawiona antyklerykalnych utworów, których moralizatorski ton ustępuje miejsca satyrze. Należą do nich teksty Ariosta, w tym jego *Orland Szalony* (1516)⁴³, wydany kilkanaście lat przed *Zodiakiem życia*. W czternastej księdze dzieła (XIV, 79–97) znajduje się sarkastyczny atak na klasztorne życie: Archanioł Michał na prośbę Boga zstępuje z nieba i liczy, że znajdzie w klasztorze Milczenie wraz z: Pokojem, Cichością, Pobożnością, Miłością, a tymczasem zastaje: Niezgodę, Gniew, Łakomstwo, Obżarstwo, Gnuśność, Próżnowanie⁴⁴. Podobne passusy pojawiają się w poemacie Palingeniusa, dla którego twórczość Ariosta była niejednokrotnie źródłem inspiracji. W X księdze *Zodiaku* poeta-dydaktyk porzuca na chwilę swój moralizatorski ton i przytacza humorystyczną opowieść o zatłoczonym pałacu Plutona, gdzie trwają bójki i przepychanki grzeszników, pośród których tłum mnichów i księży jest tak wielki, „jak te muchy w spragnionej Apulii” (ZŻ X, 48). Duchownym w otchłani Erebu wymierza się za przewinienia najsurowsze kary⁴⁵.

⁴² „[– –] quum scepra tenentem / atque coronatum bubonem asinumque verendum / aspiciunt alto in solio sublimē sedentem / spernentemque alios omnes, sit caetera tanquam / turba hominum sine mente pecus, dominumque volentem / dici et adorari et pedibus sibi basia figi! / nec videt insanus, quid sit, quam frivolus et quam / turgenti bullae similis pappoque volanti”, ZV V, 32–37.

⁴³ T. F. Mayer, *Ariosto Anticlerical. Epic Poetry and the Clergy in Early Cinquecento Italy*, w: *Anticlericalism in Late Medieval and Early Modern Europe*, s. 283–297.

⁴⁴ Por. choćby L. Ariosto, *Orland Szalony*, tł. P. Kochanowski, oprac. R. Pollak, Wrocław 1965, s. 261–268; por. idem, *Orlando Furioso*, XVII 26–27 (oktawy, których Kochanowski nie przełożył).

⁴⁵ Podobnie Dante w *Piekle* (XIX, 88–133) rezerwuje miejsce dla papieży: Bonifacego VIII i Klemensa V, odbywających karę za grzech symonii.

Zarzut powszechnej sprzedaży listów odpustowych, który stał się jedną z ważniejszych przyczyn wystąpienia Marcina Lutra w 1517 r., poruszony został także przez Palingeniusa w piątej księdze:

Żarłoki, darmozjady, co sprzedają niebo,
 Jakież cuda zmyślają, jakie tworzą bajki,
 By ludzie chcieli kupić obiecane dobra,
 Dlatego tak się plenią wszędzie zabobony⁴⁶.
 (ZZ V, 955–958)

O ile jednak dla niemieckiego teologa odpusty i ich sprzedaż stanowiły deformację żalu, pokuty i doktryny zbawienia, o tyle dla włoskiego poety źródłem zła były nie tyle same odpusty, co przede wszystkim zepsucie obyczajów. Krytyczne argumenty pod adresem duchowieństwa przytaczane przez autora *Zodiaku* nie odwoływały się do postulatów głoszonych na północ od Alp przez ojca reformacji, ale nawiązywały do antyklerykalnych tekstów pisarzy Quattrocenta. Sprzedaż odpustów krytykowali bowiem przed Palingeniusem m.in. Poggio Bracciolini w *De Avaritia* (1429) oraz Leonardo Bruni w *Oratio in hypocritas*⁴⁷. Ten ostatni był przypuszczalnie też autorem listu wysłanego w 1431 r. z florenckiej Signorii, zawiadamiającego papieża Eugeniusza IV o gorszącym zdarzeniu, które miało miejsce we Florencji⁴⁸. List ten relacjonuje przybycie do miasta pewnego rycerza zakonu św. Jana Jerozolimskiego, wraz z towarzyszami, wśród których był też jeden franciszkański zakonnik, pochłonięty bardziej niż sprawami ducha – co z sarkazmem dodał autor pisma – sprzedażą odpustów gwarantujących zbawienie. Ironiczny ton listu nie wymagał komentarza.

Inwektywy autora *Zodiaku* dotyczyły także ceremoniału Stolicy Apostolskiej – włoski humanista ganił dostojników kościelnych za liczne nadużycia, wśród których wymieniał całowanie papieżom stóp, noszenie berła i korony na wzór królów-imperatorów, zachłanność i bogactwo:

⁴⁶ „Luxuriae atque Gulae famuli, coelestia vendunt. / Heu, quas non nugas, quae non miracula fingunt, / ut vulgus fallant optataque praemia carpant? / inde superstitio et ludibria plurima manant”, ZVV, 596–599.

⁴⁷ „Somnia fingit: coelestia domicilia, que numquam aspexit, quasi inde proplatus, errant”, L. Bruni, op. cit., s. 324.

⁴⁸ Zob. G. Griffiths *Leonardo Bruni and the 1431 Florentine Complaint against Indulgence-hawkers. A Case Study in Anticlericalism*, w: *Anticlericalism in Late Medieval and Early Modern Europe*, s. 133–143 (na s. 137–140 znajduje się transkrypcja listu z angielskim tłumaczeniem).

Kapłani wolą wojnę, reszta to błahostki.
 Nie dbają o dogmaty, ani pisma ojców.
 Twierdzą, że są władcami, że wszystko im wolno.
 Prawa się nie ulęknie ten, kto dzierży siłę⁴⁹.
 (ZZ X, 827–830)

Chociaż zbliżone zarzuty teologowie reformacji stawiali namiestnikom Kościoła rzymskiego, podobna krytyka pojawiła się wcześniej we włoskiej literaturze humanistycznej. Istotną rolę w formowaniu tego typu oskarżeń odegrało m.in. dzieło Lorenza Valli *O rzekomej, fałszywej donacji Konstantyna* (1506), a jego wpływy widoczne są zarówno w powyższym fragmencie *Zodiaku życia*, jak i w niektórych tekstach reformacyjnych, np. w cieszącym się dużą popularnością *Passional Christi und Antichristi* (*Antithesis figurata vitae Christi et Antichristi*, 1521)⁵⁰, napisanym przez Filipa Melanchtona i opatrzonym ilustracjami Lucasa Cranacha Starszego. W pamflecie tym pełne przepychu życie papieża skonfrontowano ze skromnym i pokornym życiem Chrystusa. Luter dostrzegł w instytucji Kościoła rzymskiego diaboliczne podszepty i utożsamił papieża z Antychrystem, co znalazło odzwierciedlenie m.in. w dziełach *Do szlachty chrześcijańskiej narodu niemieckiego* (1520) i *Antychryście* (1521). Na negatywny stosunek reformatora do papieżstwa wpłynęły wydarzenia z lat 1518–1520: rosnąca sprzedaż odpustów, wystąpienie Lutera w Augsburgu, jego konflikt z papieżem Leonem X, a także – jak sądzą niektórzy badacze – właśnie lektura dzieła Valli⁵¹. Nim ukazało się ono po raz pierwszy w 1506 r. w Strasburgu u Jana Grüningena (a następnie w 1517 i 1519 r. u Urlicha von Huttena), tekst ten krążył przez pewien czas w odpisach. Dekret Konstantyna, którego fałszerstwa dowodził Valla, był jednym z najbardziej rozpowszechnionych w średniowieczu dokumentów⁵². Chociaż jego autentyczność podawano w wątpliwość wielokrotnie, dopiero włoski pisarz podważył ją skutecznie. Luter czytał pracę Valli w 1520 r., o czym wspomina w swoich listach⁵³. Czytał ją

⁴⁹ „[– –] pontifices nunc bella iuvant, sunt caetera nugae, / nec praecepta patrum, nec Christi dogmata curant, / iactant se dominos rerum et sibi cuncta licere; / cui vis est, ius non metuit, ius obruitur vi”, ZV X, 827–30.

⁵⁰ Por. *Antithesis figurata vitae Christi et Antichristi*, Wittenbergae: Joan. Grunenberg 1521, Osterr. Nationalbibliothek, sygn. 31.W.71.

⁵¹ Zob. D. M. Whitford, *The Papal Atichrist. Martin Luther and Underappreciated Influence of Lorenzo Valla*, „Renaissance Quarterly”, 61, 2008, 1, s. 26–52.

⁵² Por. H. Manikowska, *Przedmowa*, w: L. Valla, op. cit., s. 19.

⁵³ Por. S. Hendrix, *Luther and the Papacy. Stages in a Reformation Conflict*, Philadelphia 1981, s. 98; D. M. Whitford, op. cit., s. 40.

również w późniejszym czasie, co potwierdza fakt, że w 1537 r. zdecydował się wydać *Donację* z własnym komentarzem⁵⁴.

Antyklerykalna literatura humanistyczna była jednym z bodźców dla reformacyjnej krytyki duchowieństwa, do niej odwoływał się też autor *Zodiaku życia*. Warto jednak zauważyć, że owa polemika humanistów z duchownymi miała charakter wyłącznie świecki⁵⁵. Co więcej, ówczesne życie społeczne było we Włoszech nierozzerwalnie związane z Kościołem, a znaczna większość humanistów XIV i XV w. albo pełniła wszelakie funkcje w hierarchii kościelnej, albo w jakimś względzie była od Kościoła zależna. Dlatego, jak zauważa Silvana Seidel Menchi, ów literacki antyklerykalizm nie pełnił znaczącej roli i nie był też oznaką kryzysu, nie wyrażał bowiem rzeczywistej potrzeby zmian. Sygnalizował jedynie społeczną wrażliwość etyczną i był w istocie rodzajem napomnienia, mechanizmem kontroli ze strony humanistów, który utrzymywał równowagę systemu i pozwolił mu trwać niezmiennie przez stulecia⁵⁶. Nie mógł więc nigdy stać się katalizatorem prowadzącym do powstania poważnego ruchu wyznaniowego, jaki w Niemczech zapoczątkowało wystąpienie Lutera. Laicka krytyka Palingeniusa wpisuje się w ten sam nurt, nie zaś w reformacyjne ramy – próżno szukać w jego poemacie odwołań do Pisma⁵⁷, Ewangelia nie stanowiła bowiem dla włoskiego poety punktu odniesienia. Jak zauważył przed laty G. Saitta, Palingenius „przechodzi w efekcie od ironii do sarkazmu wobec tego, co w religii katolickiej jest zasadnicze, tzn. wobec rytuałów, ale również wobec dogmatycznej ramy” (tł. E.D.)⁵⁸. Poetą kieruje wyłącznie niechęć wobec formalizmu ceremoniału i skorpupowanych obyczajów, gdyby więc pozbawić *Zodiacus vitae* pełnych inwektyw passusów, trudno byłoby doszukać się w nim wielu analogii z reformacyjną myślą⁵⁹. Stellato nie uznaje wiary jako źródła odnowy wewnętrznej – jedynym światłem, drogą, ratunkiem i lekarstwem jest dla człowieka mądrość i to ona stanowi dla autora *Zodiaku*

⁵⁴ Por. F. Posset, op. cit., s. 143.

⁵⁵ Por. G. Vallese, *Umanisti e Fratри nella Prima Meta del '400. Poggi Bracciolini e il „Contra Hypocritas”*, „Italica”, 23, 1946, 3, s. 150.

⁵⁶ S. Seidel Menchi, *Characteristics of Italian Anticlericalism*, transl. A. Jacobson Schutte, w: *Anticlericalism in Late Medieval and Early Modern Europe*, s. 274.

⁵⁷ W *Zodiaku życia* jest wiele cytatów i kryptocytatów z Biblii, jednak autor poematu używa ich raczej jako literackich toposów, na równi z gnomami pochodzącymi z dzieł autorów antycznych.

⁵⁸ G. Saitta, op. cit., s. 517.

⁵⁹ G. S. Felici, *Marcello Palingenio Stellato. A proposito delle asserite sue relazioni con la Riforma*, „Rivista italiana di filosofia”, 12, 1897, s. 360.

największy ideał, zarówno na płaszczyźnie etycznej, jak i moralnej⁶⁰. Włoski humanista nie ukrywa źródła swoich inspiracji – jest nim filozofia. Choć peizaż filozoficzny *Zodiaku życia* jest złożony, to myśl neoplatońska determinuje najważniejsze koncepcje dzieła, począwszy od pojęcia Boga, po architekturę wszechświata, duchowość i cielesność człowieka oraz nieśmiertelność duszy. Poeta napisał o tym zresztą w liście dedykacyjnym:

Jeśli jednak przypadkiem znajdzie się w tym dziele coś, co mogłoby wydawać się sprzeczne z naszą religią, uważam, że nie powinno być to mi przypisywane: albowiem kiedy rozprawiam o kwestiach filozoficznych, przywołuję sądy różnych filozofów, zwłaszcza zaś platońskich, które – jeśli są fałszywe, nie ja, lecz oni winni być zganieni (tł. E.D.)⁶¹.

Franco Bacchelli słusznie zauważył, że koncepcje religijne zawarte w *Zodiaku życia* nie są ani katolickie, ani protestanckie, stanowią bowiem swego rodzaju relikwiny antycznej, pogańskiej religii, łącząc w sobie ficiniański neoplatonizm wraz z niektórymi naturalistycznymi aspektami arystotelizmu oraz poglądami sformułowanymi w rzymskim środowisku Akademii Pomponia Leta i Giovanniego Pontana⁶². A jednak, jak podkreśla badacz, ze względu na wątki antyklerykalne zawarte w poemacie, dawna historiografia czytała polemikę Palingeniusa w duchu filoprotestanckim, łącząc go z ferraryjskim dworem Renaty Francuskiej⁶³. Claudio Moreschini, usiłując dociec, co mogło kryć się pod hasłem *perfidia*, skazującym poetę i jego dzieło na potępienie w Italii, wymienia kilka najważniejszych kwestii filozoficznych, niezgodnych z wiarą i ówczesną nauką Kościoła. Są to:

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ „Si tamen in tanto opere aliquid forte reperitur, quod a nostra religione aliquantum dissentire videatur, mihi minime imputandum censeo: nam, dum aliquando de rebus philosophicis loquor, diversorum philosophorum opiniones refero, praesertim platoniorum, quae, si falsae sunt, non ego, sed ipsi reperiendi debent, cum mea sit intentio a catholica fide nunquam declinare”. Fragment ten przytaczam we własnym tłumaczeniu, ponieważ autorka polskiego przekładu *Zodiaku*, opierając się na późniejszych edycjach dzieła, włączyła do listu Palingeniusa słowa wydawców, których nie było w edycji weneckiej. Dotyczyły one poglądów filozoficznych i brzmiały następująco: „przywołuję sądy różnych filozofów, zwłaszcza zaś platońskich, które – jeśli są fałszywe **i obarczone nie-małymi i ciężkimi błędami**”; zob. G. Borgiani, op. cit., s. 76; F. Bacchelli, *Appunti sulla fortuna*, s. 172–173.

⁶² F. Bacchelli, *Paligenio e la crisi dell'aristotelismo*, s. 361.

⁶³ Ibidem.

nieskończoność wszechświata, pojęcie Boga i bogów, losu i Fortuny oraz pośmiertne losy duszy⁶⁴. Te główne zagadnienia *Zodiaku życia* można poszerzyć o szereg pomniejszych. Rozważmy kilka przykładów, konfrontując je z założeniami teologii protestanckiej: w *Wyznaniu augsburskim* czytamy, że „przy końcu świata Chrystus się zjawi, by odprawić sąd i wskrzesić wszystkich zmarłych, pobożnym i wybranym da żywot wieczny i radość wiekuistą, a bezbożników i diabłów potępi, by cierpieli bez końca”⁶⁵. Wizja Palingeniusa, nawiązująca do platońskiej idei wędrówki dusz, zaprzeczała chrześcijańskiemu obrazowi Sądu Ostatecznego, zastąpiła ją bowiem idea sądu permanentnego⁶⁶. Według Marsilia Ficina, za którym podąża Stellato, wraz z grzechem rodziła się kara, wraz z cnotą – nagroda⁶⁷. Dlatego zaraz po śmierci ciała dusze udawały się na miejsce sądu, a następnie pokuty. Taki obraz Sądu Ostatecznego znaleźć można w *Zodiaku życia*⁶⁸: odbywa się on na Księżycu, stanowiącym metaforyczną granicę pomiędzy światem ziemskim a duchowym, tym doskonalszym, im bardziej oddalonym od ziemskiej materii. Podobnie rozbieżnie wygląda kwestia grzechu. W *Wykładzie „Listu do Rzymian”*, ale także w *Artykułach szmalkaldzkich* wywodzący się od Adama grzech uznany został za skalenie ludzkiej natury, człowiek zaś w swej kondycji – za całkowicie grzeszno⁶⁹. Reperkusją grzechu są liczne przewinienia przeciw Bogu⁷⁰. Palingenius postrzega tę kwestię zupełnie inaczej, upatrując grzechu w braku mądrości – głupocie i zbrodni („stultitia et scelus”), za sprawą których dusze zapominają o swej boskiej naturze

⁶⁴ C. Moreschini, *La perfidia di Marcello Palingenio Stellato*, „Bruniana & Campanelliana. Ricerche filosofiche e materiali storico-testuali”, 19, 2013, 1, s. 103–119; zob. też F. Bacchelli, *Palingenio e la crisi dell’aristotelismo*, s. 362–374.

⁶⁵ F. Melancton, *Wyznanie augsburskie*, w: *Księgi wyznaniowe Kościoła luteranckiego*, s. 146.

⁶⁶ Ideę tę, zawartą m.in. w *Gorgiaszu, Fedonie* czy *Republice*, przejęli później myśliciele neoplatonscy, w tym przede wszystkim M. Ficino. O idei sądu permanentnego zob. R. Klein, *La forma e l’intelligibile. Scritti sul Rinascimento e l’arte moderna*, trad. R. Federici, Torino 1975, s. 75.

⁶⁷ M. Ficino, *Teologia platonica*, a cura di E. Vitale, Milano 2011, s. 1871–1897 (XVIII, 10).

⁶⁸ Zob. E. Drzewiecka, *Podróż w zaświaty w „Zodiaku życia” Palingeniusa*, w: *Sen, marzenie, zaświaty w literaturze i kulturze*, t. 1: *Literatura*, red. M. Kuran, Łódź 2017, s. 231–240.

⁶⁹ M. Luter, *Artykuły szmalkaldzkie*, w: *Księgi wyznaniowe Kościoła luteranckiego*, s. 345–346.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 345.

(ZV IX, 218)⁷¹. Stellato uważał, że tym zwłaszcza, co wpędza ludzi w grzech jest materia – ciało. Jest ono dla duszy, jak twierdził autor *Zodiaku* za Platonem i neoplatonikami, więzieniem, które gniecie ją ciężarem członków, gasząc w niej ów boski pierwiastek, sprawiając, że ród ludzki oddala się od prawdy i błędzi.

Jak wiadomo, zagadnienie ludzkiej woli odegrało istotną rolę w koncepcji Lutra. Jego poglądy doprowadziły do jednego z najgłośniejszych sporów okresu reformacji – do polemiki z humanizmem, którego przedstawicielem stał się w tej kwestii Erazm z Rotterdamu. Luter uznał, że ludzka wola jest tylko z nazwy wolna i że skoro człowiek bez łaski Boga nie jest w stanie sam decydować o tym, jak żyć, to tym bardziej jego wybory i postępowanie nie decydują w najmniejszym stopniu o zbawieniu⁷². Głosem sprzeciwu wobec stanowiska wittenberskiego teologa było wydane w 1524 r. dzieło Erazma *O wolnej woli* (*De libero arbitrio*), na które rok później Luter odpowiedział pismem *O niewolnej woli* (*De servo arbitrio*). Pojawiła się w nim dwójka wizja Boga: Bóg objawiony, którym jest Chrystus (*Deus Revelatus*), oraz Bóg Stwórca, pozostający dla człowieka tajemnicą, odległy i spowity mrokiem (*Deus absconditus*). Istotne stało się tu stwierdzenie, że Bóg „sprawia wszystko we wszystkim”⁷³, co zakłada jednocześnie istnienie Bożej predestynacji, decydującej o udziale człowieka w dziele zbawienia. W czasie, kiedy powstawał Palingeniusowy *Zodiak*, kwestie wolności ludzkiej woli dyskutowane były żywo we włoskich kręgach humanistycznych m.in. za sprawą dzieła *De fato, libero arbitrio, praedestinatione et providentia Dei* (*O losie, wolnej woli, predestynacji i opatrności Bożej*, 1520)⁷⁴ Pietra Pomponazziego

⁷¹ Przypomnijmy tu tezy 29 i 30 *Dysputy heidelberskiej* Marcina Lutra, głoszące, że człowiek nie powinien parzyć się filozofią, dopóki wpięć nie stanie się głupcem, czyli chrześcijaninem; zob. Ł. Barański, J. Sojka, *Reformacja*, t. 1, Bielsko-Biała 2016, s. 85–86.

⁷² Reformator pisze o tym m.in. w *Dyspucie heidelberskiej* i w *Dyspucie o człowieku*; zob. *ibidem*, s. 105.

⁷³ „To bowiem twierdzimy i o to walczymy, że Bóg [– –] sprawia wszystko we wszystkim, to działa także w bezbożnych, skoro wszystko, co Sam stworzył, Sam też porusza, pobudza i porywa wprawieniem w ruch swej wszechmocy, czego oni nie mogą uniknąć ani odmienić, lecz z konieczności za tym ruchem idą i mu ulegają, i to każde z nich według miary swojej siły przez Boga mu danej, a tak wszystko, nawet to, co bezbożne, z nim współdziała”, M. Luter, *O niewolnej woli* (*De servo arbitrio*), tł., wstęp i objaśn. W. Niemczyk, Warszawa 1977, s. 272 (III, 753).

⁷⁴ Dzieło to długo krążyło w odpisach; zob. V. Perrone Compagni, *Critica e riforma del cristianesimo nel „De fato” di Pomponazzi*, w: P. Pomponazzi, *Il fato, il libero*

oraz właśnie utworu Marcina Lutra *O niewolnej woli*, którego refleksy, chociaż dostrzegalne są w *Zodiaku życia*, to jednak – jak zauważa F. Bacchelli – przywołane przez Palingeniusa w sposób osobliwie zdeformowany⁷⁵. Bóg włoskiego poety jest odległym bogiem filozoficznym, niemającym początku ani końca, bliskim platońskiemu *év*. Stworzył On wszechświat nie dla człowieka, lecz *propter se* – ze względu na siebie, determinując odwieczny porządek świata i jego funkcjonowanie:

Tak jest końcem ostatnim i najdalszym sam Bóg,
W nim się wszystko zawiera, przez niego istnieje
Świat i całe stworzenie, które sobie stworzył.
Nie dla nas – jak to głoszą zwykle hałaśliwie
W świątyniach ci uczeni w głupocie doktorzy,
Owi mistrzowie ludu, preceptorzy kłamstwa
Trudzący się, aby z głupców uczynić szaleńców!⁷⁶
(*ZZ* V 180–186)

W tak urządzonym wszechświecie, na scenie teatru-życia, zacierają się różnice pomiędzy byciem złym i dobrym – te dwie uzupełniające się role są tak samo ważne w zamierzeniu boskim i nie zależą od człowieka. Według Palingeniusa Bóg tchnął w niektórych ludzi i niektóre demony ducha przemocy i niegodziwości po to, by byli dla innych impulsem do działania i czynienia dobra⁷⁷. W tym odwiecznym porządku pozornie wolna wola człowieka jest w istocie tylko jedną z wielu sił zamierzonego Bożego planu, podobnie jak dobroć i niegodziwość są odwiecznie zamierzone i dokonane⁷⁸.

Istotę filozoficznych i dalekich od wiary chrześcijańskiej koncepcji Palingeniusa zrozumiał żyjący w XVI w. hiszpański jezuita Alfonso Pisanus. Ów mieszkający przez wiele lat w Italii i Niemczech tropiciel herezji, w 1577 r. przybył do Polski, gdzie przez pewien czas wykładał

arbitrio e la predestinazione, saggio introduttivo, trad. e note di V. Perrone Compagni, Torino 2004, s. IX.

⁷⁵ F. Bacchelli, *Palingenio e la crisi dell'aristotelismo*, s. 366.

⁷⁶ „[– –] sic Deus est finis postremus et ultimus, in quem / omnia contendunt, propter quem mundus et omnis / res mundi est; siquidem propter se ipse omnia fecit, / non propter nos, ut soliti sunt dicere quidam / clamando in templis doctores stultitiarum / et deceptores vulgi errorumque magistri / insanos homines ex stultis efficientes”, *ZVV*, 180–186.

⁷⁷ F. Bacchelli, *Marcello Palingenio Stellato e il suo „Zodiacus vitae”*, w: *Marcelli Palingenii „Zodiacus vitae”*, s. 20.

⁷⁸ Idem, *Palingenio e la crisi dell'aristotelismo*, s. 365–366.

teologię w kolegium jezuickim w Poznaniu. W jednym z dzieł, dotyczącym herezji, napisał o *Zodiaku*: „Hic liber libenter legitur in Polonia”⁷⁹. Pisanus dostrzegał wiele ówczesnych zagrożeń dla katolickiej wiary, a wśród nich nie tylko poglądy Lutra czy Kalwina. We wstępie do pisma *Confutatio brevis...* (1587), poświęconego doktrynalnym błędom luteranizmu, autor wskazuje na nowe zagrożenia, pośród których wymienia trzy, jego zdaniem, najgroźniejsze: nowy mahometanizm Michaela Servetusa (Miguela Serveta), nowy judaizm Franciszka Davidisa w Transylwanii oraz zawarty w *Zodiaku życia* Palingeniusa nowy poganizm, jeśli nie – dodaje – nowy ateizm⁸⁰.

Marcello Palingenio Stellato nie był bynajmniej luteraniskim poetą, podobnie jak jego utwór nie propagował reformacyjnych treści. Krytyka duchowieństwa, którą podjęto w *Zodiaku życia*, miała charakter świecki i nawiązywała do antyklerykalnej literatury włoskiego Quattrocenta. Zawarte w poemacie inwektywy na duchowieństwo, odczytywane w duchu reformacyjnym, przyczyniły się do popularności, jaką osiągnął *Zodiacus* w krajach protestanckich XVI–XVIII stulecia. Dość paradoksalnie więc dzięki reformacji spełniło się życzenie, które Palingenius zamieścił w końcowych wersach swej ostatniej księgi. Jego utwór stał się poza granicami Italii jednym z najbardziej poczytnych dzieł włoskiego Cinquecenta.

Bibliografia

Źródła

- Alighieri D., *La Divina Comedia*, t. 1: *Inferno*, t. 3: *Paradiso*, a cura di N. Sapegno, Firenze 1981
- Ariosto L., *Orland Szalony*, tł. P. Kochanowski, oprac. R. Pollak, Wrocław 1965

⁷⁹ A. Pisanus, *Synopsis sectarum praecipuarum quae simul cum catholicis sunt in regno Poloniae*, Biblioteca Nazionale Centrale di Roma, sygn. MS gesuitico 844, k. 4rec.; zob. V. Marchetti, *Ricostruzione delle tesi antitrinitarie di Niccolo Paruta*, w: *Movimenti ereticali in Italia e Polonia nei secoli XVI–XVII. Atti del Convegno italo-polacco*, Firenze 1974, s. 222–223; F. Bacchelli, *Palingenio e la crisi dell'aristotelismo*, s. 362–363; zob. też V. Lepri, „Hic liber libenter legitur in Polonia”. *Mapping the Popularity of the „Zodiacus vitae” in Poland between the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, *OiRwP*, 59, 2015, s. 74.

⁸⁰ A. Pisanus, *Confutatio brevis centum et tredecim errorum*, Posnaniae 1587, Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, sygn. SD36705 I, s. 4rec.; zob. V. Marchetti, op. cit., s. 223.

- Boccaccio G., *Dekameron*, t. 1, tł. E. Boyé, popr., uzup. i przedm. M. Brahmer, Warszawa 1975
- Bruni L., *Oratio in hypocritas*, w: idem, *Opere letterarie e politiche*, ed. P. Viti, Torino 1996
- Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia*, ed. J. Clericus, Lugduni Batavorum 1703
- Facciolati J., *Epistolae Latinae*, Patavii 1765, Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele III, sygn. V.F. 117 K 31
- Ficino M., *Teologia platonica*, a cura di E. Vitale, Milano 2011
- Giraldi L. G., *Dialogi duo de poetis nostrorum temporum ad Illustrissimam Diam Renatam Ferrariae et Carnuti principem*, Florentiae 1551, Biblioteca Nazionale Centrale di Roma, sygn. 68. 14.A.23
- Instructiones nonnullae circa libros nominatim prohibitos in S. Indice*, Biblioteca Apostolica Vaticana, sygn. Vat. Lat. 6207
- Księgi wyznaniowe Kościoła luterńskiego*, Bielsko-Biała 2011
- Lucarino F. R., *Notationes ad Indicem, et post Indicem aauthorum, et librorum prohibitorum*, w: *Sacra theologia ac Sacrae Palatii Apostolici Magistro ac Episcopo Civitatis Plebis Tomus Tertius continet imitales Indicis Litteras*, Biblioteca Apostolica Vaticana, sygn. Barb. lat. 1558
- Luter M., *O niewolnej woli (De servo arbitrio)*, tł., wstęp i objaśn. W. Niemczyk, Warszawa 1977
- Luther M., *De votis monasticis*, w: *Luthers Werke in Auswahl*, Bd. 2: *Schriften von 1520–1524*, Berlin 1967, s. 188–298
- Melanchton F., *Obrona Wyznania augsburskiego*, tł. W. Niemczyk, w: *Księgi wyznaniowe Kościoła luterńskiego*, Bielsko-Biała 2011, s. 165–325
- Melanchton F., Cranach L., *Antithesis figurata vitae Christi et Antichristi*, Wittenbergae: Joan. Grunenberg 1521, Osterr. Nationalbibliothek, sygn. 31.W.71
- Palingenius Marcellus Stellatus, *Zodiacus vitae, id est de hominis vita, studio ac moribus optime instituendis libri XII*, Rotterodami: I. Hofhout 1722, Biblioteca Apostolica Vaticana sygn. R.G.Neolat.V.153
- Palingeniusz (Marcellus Palingenius Stellatus), *Zodiak życia*, tł. i oprac. U. Bednarz, wstęp U. Bednarz, J. Sokolski, Wrocław 2015
- Piccolomini E. S., *Somnium de fortuna*, w: *Der Briefwechsel des Enea Silvius Piccolomini*, hrsg. R. von Wolkan, Wien 1909 (Fontes Rerum Austriacarum, I, 2)
- Pisanus A., *Confutatio brevis centum et tredecim errorum*, Posnaniae 1587, Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, sygn. SD36705 I
- Pisanus A., *Synopsis sectarum praecipuarum quae simul cum catholicis sunt in regno Poloniae*, Biblioteca Nazionale Centrale di Roma, sygn. MS gesuitico 844
- Scaliger G. C., *Poetices libri septem*, Heiderberg 1617, Biblioteca Nazionale Centrale di Roma, sygn. BIBL. Pagliara 267

- Scultetus A., *Annalium evangelii passim per Europam quinto decimo salutis partae seculo renovati decas prima et secunda ab anno 1516–36*, Heidelberg 1620
- Valla L., *O rzekomej, sfałszowanej donacji Konstancyntyna*, tł. K. Kokoszkiewicz, przedm. H. Manikowska, Warszawa 2015

Opracowania

- Bacchelli F., *Appunti sulla fortuna basileese e francese dello „Zodiacus vitae” del Palingenio*, w: *Nuovi maestri e antichi testi: umanesimo e Rinascimento alle origini del pensiero moderno. Atti del Convegno internazionale di studi in onore di Cesare Vasoli, Mantova, 1–3 dicembre 2010*, a cura di S. Caroti, V. P. Compagni, Firenze 2012, s. 167–189
- Bacchelli F., *Marcello Palingenio Stellato e il suo „Zodiacus vitae”*, w: *Marcelli Palingenii „Zodiacus vitae”*, introd., ed. di F. Bacchelli, Bologna 2012, s. 7–30
- Bacchelli F., *Note per un inquadramento biografico di Marcello Palingenio Stellato*, „Rinascimento”, 25, 1985, s. 275–292
- Bacchelli F., *Palingenio e la crisi dell’aristotelismo*, w: *Sciences et religions. De Copernic à Galilée (1540–1610). Actes du Colloque*, Rome 1999, s. 357–374
- Bacchelli F., *Palingenio e Postel*, „Rinascimento”, 30, 1990, s. 309–315
- Bacchelli F., *Scienza e filosofia nell’opera di Marcello Palingenio Stellato. Saggio di un’edizione critica e apparato delle fonti dello „Zodiacus vitae”*, t. 1–7, Firenze 1999, praca doktorska, Università degli studi di Firenze
- Bacchelli F., *Un maestro di scuola napoletana a Forlì: Marcello Palingenio Stellato*, w: *Sculture di carta e alchimie di parole. Scienza e cultura nell’età moderna*, a cura di E. Casali, Bologna 2008, s. 19–28
- Barański Ł., Sojka J., *Reformacja*, t. 1, Bielsko-Biała 2016
- Borgiani G., *Marcello Palingenio Stellato e il suo poema, lo „Zodiacus vitae”*, Città di Castello 1912
- Brückner A., *Mikołaj Rej. Studium krytyczne*, Kraków 1905
- Croce B., *Poeti e scrittori del pieno e tardo Rinascimento*, t. 3, Bari 1952
- Drzewiecka E., *Palingenio e Rej. Alcune osservazioni tra le affinità tra lo „Zodiacus vitae” e il „Wizerunk własny żywota człowieka poczciwego”*, „Rassegna italiana di argomenti polacchi”, 6, 2015, s. 7–21
- Drzewiecka E., *Podróż w zaświaty w „Zodiaku życia” Palingeniusza*, w: *Sen, marzenie, zaświaty w literaturze i kulturze*, t. 1: *Literatura*, red. M. Kuran, Łódź 2017, s. 231–240
- Drzewiecka E., *Palingeniusz „Zodiak życia”, Ks. III „Bliźnięta”, „Symbolae philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae”*, 28, 2018, 1, s. 121–150
- Felici G. S., *Marcello Palingenio Stellato. A proposito delle asserite sue relazioni con la Riforma*, „Rivista italiana di filosofia”, 12, 1897, s. 354–364
- Felici L., *La Riforma protestante nell’Europa del Cinquecento*, Roma 2016

- Fubini R., *Umanesimo e secularizzazione da Petrarca a Valla*, Roma 1990
- Green I., *Humanism and the Protestantism in Early Modern English Education*, b.m. 2009
- Griffiths G., *Leonardo Bruni and the 1431 Florentine Complaint against Indulgence-hawkers. A Case Study in Anticlericalism*, w: *Anticlericalism in Late Medieval and Early Modern Europe*, ed. P. Dykema, H. Oberman, Leiden 1994, s. 133–143
- Hendrix S., *Luther and the Papacy. Stages in a Reformation Conflict*, Philadelphia 1981
- Junghans H., *Der junge Luther und die Humanisten*, Weimar 1984
- Klein R., *La forma e l'intelligibile. Scritti sul Rinascimento e l'arte moderna*, trad. R. Federici, Torino 1975
- Kniaziołucki Z., *Do genezy poematu Mikołaja Reja „Wizerunek Żywota Poczciwego Człowieka”*, „Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności”, seria 2, 29, 1908, s. 211–328
- Lepri V., „*Hic liber libenter legitur in Polonia*”. *Mapping the Popularity of the „Zodiacus vitae” in Poland between the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, OiRwP, 59, 2015, s. 67–93
- Manikowska H., *Przedmowa*, w: L. Valla, *O rzekomej, sfalszowanej donacji Konstancyntyna*, tł. K. Kokoszkiewicz, Warszawa 2015, s. 9–37
- Marchetti V., *Ricostruzione delle tesi antitrinitarie di Niccolo Paruta*, w: *Movimenti ereticali in Italia e Polonia nei secoli XVI–XVII. Atti del Convegno italo-polacco*, Firenze 1974, s. 211–268
- Mayer T. F., *Ariosto Anticlerical. Epic Poetry and the Clergy in Early Cinquecento Italy*, w: *Anticlericalism in Late Medieval and Early Modern Europe*, ed. P. Dykema, H. Oberman, Leiden 1994, s. 283–297
- Moreschini C., *La perfidia di Marcello Palingenio Stellato*, „Bruniana & Campanelliana. Ricerche filosofiche e materiali storico-testuali”, 19, 2013, 1, s. 103–119
- Niccoli O., *Rinascimento anticlericale: infamia, propaganda e satira in Italia tra Quattro e Cinquecento*, Roma–Bari 2005
- Palumbo M., *Manzoli, Pier Angelo (Marcello Palingenio Stellato)*, w: *Dizionario biografico degli Italiani*, t. 69, Roma 2007, s. 294–298
- Perrone Compagni V., *Critica e riforma del cristianesimo nel „De fato” di Pomponazzi*, w: P. Pomponazzi, *Il fato, il libero arbitrio e la predestinazione*, saggio introduttivo, trad. e note di V. Perrone Compagni, Torino 2004
- Posset F., „*Heaven is on Sale*”. *The Influence of Italian Humanist and Carmelite Baptist Mantuanus on Martin Luther*, „Carmelus”, 36, 1989, s. 135–144
- Pyszkowski J., *Mikołaj Rej's „Wizerunek” und dessen Verhältnis zum „Zodiacus vitae” des Marcellus Palingenius. Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde von der Philosophischen Fakultät der Universität Freiburg in der Schweiz*, Krakau 1901

- Reynolds A., *Cardinal Oliviero Carafa and the Early Modern Cinquecento Tradition of the Feast of Pasquino*, „Humanistica Louvaniensia”, 34, 1985, s. 178–208
- Rosa L. G., *Leonardo Bruni, L'„oratio in hypocritas” e i suoi difficili rapporti con Ambrogio Traversari*, „Quaderni di vita monastica”, 45, 1987, s. 89–111
- Saitta G., *Il pensiero italiano nell'Umanesimo e nel Rinascimento*, t. 2: *Rinascimento*, Firenze 1961
- Schilling H., *Marcin Luter. Buntownik w czasach przelomu*, tł. J. Kałużny, współpr. M. Kałużna, Poznań 2017
- Schwartz W., *Studies in Luther's Attitude Towards Humanism*, „The Journal of Theological Studies”, 6, 1953, s. 66–76
- Seidel Menchi S., *Erasmus in Italia 1520–1580*, Torino 1987
- Seidel Menchi S., *Characteristics of Italian Anticlericalism*, transl. A. Jacobson Schutte, w: *Anticlericalism in Late Medieval and Early Modern Europe*, ed. P. Dykema, H. Oberman, Leiden 1994, s. 271–281
- Spitz L. W., *Luther, Humanism and the Word*, „Lutheran Theological Seminary Bulletin (Pennsylvania)”, 65, 1985, s. 3–18
- Spitz L. W., *The Religious Renaissance of the German Humanists*, Cambridge 1963
- Vallese G., *Umanisti e Fratri nella Prima Meta del '400. Poggi Bracciolini e il „Contra Hypocritas”*, „Italica”, 23, 1946, 3, s. 147–151
- Waston F., *The Zodiacus vitae of Marcellus Palingeniu Stellatus. An Old School-book*, London 1908
- Watanabe M., *Martin Luther's Relations with Italian Humanists. With Special Reference to Ioannes Baptista Mantuanus*, „Luther Jahrbuch”, 54, 1987, s. 23–47
- Whitford D. M., *The Papal Atichrist. Martin Luther and Underappreciated Influence of Lorenzo Valla*, „Renaissance Quarterly”, 61, 2008, 1, s. 26–52

*Poeta Lutheranus? The Case of Marcello
Palingenio Stellato (Palingenius)
and His Poem Zodiacus vitae (1536)*

It can be hypothesized that without Reformation, *Zodiacus vitae* would never have garnered the wide readership it had in modern-era Europe. For all its popularity among Protestants and being entered in the Catholic Church's Index of Prohibited Books, *Zodiacus* does not overtly advertise Reformation agenda and its author was never a follower of Martin Luther. In trying to explain this Protestant affinity for Palingenius' poem, the article discusses the ties of *Zodiacus* with anticlerical literature of Italian Renaissance, which was also inspiration for some of Luther's writings. Despite marked parallels

between anticlerical passages of *Zodiacus* and Reformation theses, the former is a philosophical work and it is philosophy, not theology, that is the key to its understanding and interpretation.

Ewelina Drzewiecka – doktorantka na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Ukończyła filologię klasyczną i historię sztuki na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, studiowała także na uniwersytetach w Perugii, Bolonii i Australii Zachodniej. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się wokół łacińskiej literatury włoskiego renesansu oraz jej związków z literaturą staropolską.

Ewelina Drzewiecka – PhD candidate at the Faculty of Polish Studies of the Jagiellonian University. She holds a Diploma in Classics and History of Art at the Adam Mickiewicz University in Poznań, and also studied at the universities of Perugia, Bologna, and Western Australia. Her research interests focus on Neo-Latin Literature of the Italian Renaissance and its relationship with Old Polish Literature.

E-mail: ewelina.drzewiecka@gmail.com